

TÜRKMENLERDE KUYUMCULUK SANATININ VE TAKILARIN TARİHİ GELİŞİMİ VE TÜRKMEN KADINI

Historical Development of The Work of Jeweler And a Piece of Jewellery on Turkmen And Turkmen Woman

Ahmet DİNÇ*

Ramazan ÇAKIR**

ÖZET

Büyük küçük devletlerin yanında, imparatorluklar dahi kuran Türkmenler geleneksel kültür anlayışının hakim olduğu bir medeniyetle binlerce yıllık geçmişe dayanan halktır. Günümüz Türkmen toplumunda kültürün taşıyıcısı olan yaşlı kadın-erkeklere, kök boyalı iplerle dokunan Türkmen halılarına ve “şay-sep” diye adlandırılan genellikle gümüşten ve değerli taşlardan yapılan Türkmen takılarına büyük önem verilmektedir.

Bu makale iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kuyumculuk zanaatının tarihi gelişimi adı altında kuyumculuk terimi ve arkeolojik buluntular analiz edilmiştir. İkinci bölümde ise: Türkmen kadının sosyal statüsü ve kuyumculuk zanaatı üzerinde durulurken, Türkmenlerin takıları ve motifleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı: Binlerce yıllık geçmişe sahip Türkmen halkının bilinen arkeolojik ve etnografik kaynakların da ışığında, gelişmiş kuyumculuk sanatına sahip olduklarını tespit ile, Türkmen kadınının el sanatlarıyla aile bütçesine katkı sağlarken, statü ve saygınlığının taktığı takılarıyla nasıl belirlendiğini analiz etmektir. Türkmenistan’da 10 yılı aşan süre zarfında öğretim görevlisi olarak bulunmamız ve her vilayeti değişik vesilerle defalarca ziyaret etmemiz; bu konuyu detaylı ve yerinde inceleme imkanı sağladı. Bu çalışmamızda: Merv, Daşoğuz, Köhneürgenç ve başkent Aşkabat’ta milli müzeler, kütüphaneler ve bizzat ev ziyaretlerinde bulunduğumuz ev kütüphanelerinden faydalandık ve görüldü ki; her Türkmen’in evi adeta birer kütüphanedir. Bunun yanında kuyumculuk sahasında araştırma yapan akademisyenlerle birebir görüşmeler ve kendi gözlemlerimiz yoluyla bu çalışmamızın zenginleşmesini hedefledik. Eski Türkmenlerin hayatında ayrı bir yeri olan kuyumculuk sanatı kabile hayatıyla başlar. Türkmen takıları sanat yönünden mükemmelliği ve çeşitliliği; içerikleri bakımından ise dünyaya dağılmış farklı Türkmen boylarının özelliklerini sergilediği, yapımında, işlenişinde, adlandırılmasında, nakışlarında, halkın geçmiş tarihi, milli ve kültür özellikleri, ruh dünyası, dine bakış açısı, üreticilik kabiliyetini yansıttığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuyumculuk, takı, Türkmen kadını, sosyal statü

* Yrd.Doç.Dr., *Ishik Üniversitesi, da29tr@yahoo.com*

**Yrd.Doç.Dr., *Mevlana Üniversitesi, rcakir@yahoo.com*

ABSTRACT

Turkmen who established big and small states, even empires have past regarding thousands years with civilization based on traditional culture. In today's Turkmen community the elderly men and women as bearers of culture give great importance Turkmen carpets are weaved with the roots are processed with paint and Turkmen jewelry is usually made of silver and precious stones called 'şay-sep' This article consists of two main sections;

In the first section; we analyze the work of jeweler term under the name of the work of a jeweler craft of historical development and archaeological finds. In the second section; we studied Turkmen women's social status and the work of a jeweler craft. In addition, jewelry and Turkmen motifs were examined in a detailed way. The purpose of this study: It is to meet that Turkmen have the thousands of years of history with archaeological and ethnographic sources, advanced jewelry art possessed and Turkmen women's handicrafts contributed to the family budget and to meet relationship between Turkmen woman's status and piece of jewelery. We have been in Turkmenistan more than 10 years as an instructor and in the meantime we visited all cities several times. This provided and allowed us to research this issue. In this study: Libraries in Merv, Daşoğuz Köhneürgenç and capital Ashgabad, national museums, personal libraries in houses were visited and searched by us. In addition we aimed to talk face to face with academicians who are interted in the work of a jeweler and we had opportunity of observation. Finally, we talk about Jewelery art which has crucial appreciation starts in the tribal life of Turkmen. Turkmen piece of jewelry contains perfection and diversity on art, contents on different turkmen tribe, national history and culture on processing, naming and production.

Key Words: The work of jeweler, jewelery, woman, social status

Giriş

Derin tarihi geçmişi ve birikimi olan Türkmenler, Türkmenistan başta olmak üzere; Irak, İran, Türkiye, Afganistan, Suriye ve dünyanın farklı coğrafyalarında milli kimliklerini muhafaza ederek bugün de yaşamaktadırlar. Türkmenler geleneksel kültür anlayışının hakim olduğu bir medeniyete sahiptirler. Kendilerine has giyim-kuşamlarını, takılarını, yemeklerini, kök bovalarıyla dokudukları halılarını, küştepdi gibi milli oyunlarını, Tecen kavununu, milli ve dini törenlerini, geçmişten- günümüze, taşımayı başarmışlardır. Türkmen el sanatları ve zanaatları, usta eller sayesinde günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Kadimden gelen ve usta-çırak ilişkisiyle genç nesillere aktarılan Türkmen el sanatlarından birisi de kuyumculuktur. Kuyumculuk, zergerlerin elinde ince bir sanata ve aynı zamanda bir kazanç kapısına dönüşmüştür. Günümüzde Türkmenistan Milli Müzesinde ve Halı Müzesinde bulunan değerli takılar, müzeleri ziyaret eden araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Takılar Türkmen kadınlarına ayrı bir zerafet katmış ve toplum içerisindeki saygınlığını artırmıştır. Kuyumculuk ve takı sanatı ile ilgili terimler ve kullanımlar, Türkmen folkloründe ve dilinde yaygındır. Atasözleri, deyimler, bulmacalar, laleler¹, ninniler, moncugatdılar² bunlardan bazılarıdır. Örneklendirecek olursak: “Gümüşün – Kızılın (altının) eskisi olmaz, annenin babanın pahası olmaz”, “Yer kıymetin zerger (kuyumcu) bilir”, “Altın-gümüş taş iken, arpa –

¹ Laleler: Kızların, kadınların toplanıp ya da tek başlarına söyledikleri türkü.

² Moncugatdılar: Bir Türkmen folklor çeşidi, genellikle nevruda genç kızların birlikte oynadığı, karşılıklı deyişlerin atıldığı şarkılı oyun.

buğday aş iken”, “Ata alkışı – altın”, (Nakil-Atasözü). “Bir ayım var egrice, duran yeri dogruca (“Bilezik”) “Hum deryam, dibi seçekli deryam, ağzı kapaklı deryam” (Tımar) (Matallar³).

Bu makale iki ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm, kuyumculuk sanatının tarihi gelişimi adı altında kuyumculuk terimi ve arkeolojik buluntular analiz edilmiştir. İkinci bölüm de ise Türkmen halkının kuyumculuk sanatı ve takının sosyal statü üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Türkmen kadınının sosyal statüsünü belirleyen Türkmenlerin takıları ve motifleri de detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Türkmenistan’da yaklaşık olarak 16 yıl yaşamamız bize bu konuyu birebir görüşme, bu sanatla uğraşan Türkmenlerden bilgi alma, takı takan kadınlarda bunun etkisi ve takı çeşitlerinin ne manaya geldiğini sorma, Türkmen üniversitelerini ziyaret etme ve akademisyenlerle görüşerek konuyu etraflıca yerinde inceleme imkanı sağladı. Türkmen kadını hakkında birkaç bulgumuzu burada zikredip konumuza tekrar dönersek konu daha iyi anlaşılır diye umut ettik; Statüsü gereği takısını takarken ailesine ve çocuğuna düşkün olduğu ve bizzat çocuğunun eğitimiyle ilgilendiği 1987 yılı sayımında 161 bini bulan kreşlere çocuğunu göndermediği önemsendiği⁴, sosyal hayattaki statülerine baktığımızda ise Türkmen kadınının devlet dairelerinde çalışanlarının oranı %40 olması kadınların iş hayatında ki ağırlığını göstermektedir.⁵ Ocak 2007 yılı sayımına göre kadınların nüfusunun erkeklerden fazla olduğu⁶, ülke ekonomisinin her sektöründe var olduğu eğitim sektöründe ise erkeklerle başabaş oranda olduğu⁷, en fazla artış sağlık, fizik-kültür, eğitim alanında olduğu,⁸ parlamentoda kadınların yüzde 18 olduğu⁹ sonuçları bize Türkmenistan’da kadının konumunu anlamamıza yardımcı olabilir umundayız. Araştırmalarımız esnasında Türkmen evlerinin adeta küçük birer kütüphane olduğu görüldü. Selçuklunun başkenti Merv başta olmak üzere, Daşoğuz, Köhneürgenç ve başkent Aşkabat’ta milli müzeler, kütüphaneler ve bizzat ev ziyaretlerinde bulunduğumuz bu ev kütüphanelerinden faydalanıldı. Bunun yanında kuyumculukla uğraşan sanatçılarla birebir görüşmeler ve kendi gözlemlerimiz yoluyla bu çalışmamızı yapmaya çalıştık.

Türkmenlerin hayatında ve tarihinde takıların önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonucunda; Hazar yakasında, Sumbar, Etrek ve Murgap nehirlerinin eski vadilerinde, Meşedi Misrian’da, Altıntepe’de, Namazgatepe’de ve Nusay (Nisa)’da bulunmuş çok sayıdaki antik parçalar da kuyumculuk sanatının başlangıcının çok eski devirlere dayandığının göstergesidir.

2.KUYUMCULUK SANATININ TARİHİ GELİŞİMİ

2.1.Kuyumculuk Terimi: Kuyumcu kelimesi Türkmençe’de meslek anlatan, aktif kullanılışlı bir terimdir. Şimdilerde Türkmençe’de eş anlamlıları olan “altıncı”, “gümüştü”, olarak adlandırılan kuyumcu, eski kaynaklarda “altıncı” (altına şekil veren usta)¹⁰, “gümüştü” (gümüştü işleyen usta)¹¹ şeklinde adlandırılmıştır.

³ Matallar: Bulmacalar

⁴ A.Krivorotova, **Narodnoye Hozyaystvo Turkmenskoi SSR za 70 let**, Aşgabat: İzdatelstwo Turkmenistan, s.125.

⁵ BM, Türkmenistanın Garaşsyzlygynyn 10 yyllygyna bagşlanyar, **Ayallaryn yagdayy barada hasabat 2000-nji yyl**, Aşgabat, 2001, s.19.

⁶ National Institute of the State Statistics and Information of Turkmenistan, **Statistical Yearbook of Turkmenistan 2000-2006**, Ashgabat 2007, p. 15.

⁷ UNDP, **Türkmenistan Human Development Report 1997**, Ashgabat 1997, s. 95.

⁸ Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998, Ashgabat 1999, s.34.

⁹ UNDP, **National Human Development Report Turkmenistan 1999**, Ashgabat 1999, p.73.

¹⁰ Gadimi Türkmen Sözlüğü (GTS), Leningrad, Nauka 1969, s. 40.

¹¹ Radlov V., **Opit Slovary Tyurskih Nareçiy**, II.cilt, Sankt-Petersburg 1899.

Kuyumcu kelimesinin asıl anlamı, “zer” olmakla beraber, Türkmençe’de “altın, gümüş, para, zenginlik” anlamlarıyla Gadimi Türkmen Sözlüğü (GTS)’ne eklenmiştir¹². Ayrıca, “altın, gızıl, tılla” anlamı Türkmen Dilinin Sözlüğü (TDS)’nde¹³ vardır. Zer kelimesinin ikinci kısmı olan “gar” eki meslek ile ilgili kelime yapan ektir.

2.1.1.Gümüştülük: Türkmençe’de Sim (gümüş) kelimesi de aynen “zer” gibi eski çağlardan beri kullanılmaktadır. Bunlar Türkmençe’nin eski yazılı tarihi eserlerinde karşımıza çıkar. Zer-sim şeklinde iki kelime beraber kullanılırsa, bolluk ve zenginliği ifade eder.¹⁴ Gümüş de insanlık tarihinde altından sonra en çok kullanılan metallere birisidir. Türkmen dili sözlüğünde “Gümüş ustası, gümüştü, altından takı yapan kuyumcu” gibi düşünceler, kuyumcu, gümüştü terimleriyle verilir. Kuyumcunun mesleği, hüneri Türkmençe’nin yapım ekleriyle (-lik, -çilik) anlatılır: kuyumcu/ kuyumculuk ya da gümüştülük. Görüldüğü gibi kuyumcu/kuyumculuk/ gümüştülük eş anlamlı kelimeler olarak kullanılmaktadır.¹⁵

Gümüştülük, özellikle Ahal, Mari, Güney Türkmenistan ve Amuderya kıyılarında gelişiminin en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Bu sanatın asıl merkezi Mari olmuştur. Marili gümüştülerin yaptığı çapraz çangalar¹⁶, gupbalar (başlık), heykeller, saçlıklar, bilezikler, sümsüleler¹⁷, kelebekler geniş bir coğrafyada tanınmıştır. S. Türkmenbaşı Ruhname’de kuyumculuk hakkında şu satırlara yer verir: “Kuyumculuk orta asırlarda çok gelişmiş ve özel gümüştüler köyü kurulmuştur. Selçuk şahı Melik şah zamanında Mari’de 15 bin kuyumcu vardır. Onlar bayanları, atları süslemek için çok güzel takıları yapıp satmışlardır. Kızlara, gelinlere, yaşlı ilerlemiş bayanlara yaşına göre takılar yapılmıştır. Gupba, çekelik¹⁸, sümsüle, kökenli yüzük, apbasi kızlara ait takılar ise, asık, saç yüzü (saça takılan süs eşyası), alınlık, bilezik, çapraz çanga gelinlere ait takılar sayılmıştır. Yaşlı ilerlemiş hanımlar düğmeleri, şelpeleri¹⁹ olmayan tumar (nazarlık), heykel, bent gibi takıları takmışlardır.”²⁰

Resim-1 Gümüş Bileklik

¹² Gadimi Türkmen Sözlüğü, **age**, s. 639

¹³ Türkmen Dilinin Sözlüğü (TDS), Türkmenistan SSR İlimler Akademisi Neşirleri, Aşgabat 1962, s. 322.

¹⁴ Amansarıyev C., Gulmanov G., Linguistik Terimlerin Rusça-Türkmençe El Kitabı, Aşgabat 1981.

¹⁵ Türkmen Dilinin Sözlüğü (TDS), **age**, s. 185-322-404.

¹⁶ Çanga: Kadınların elbisesinin yakasından asılan süs eşyası

¹⁷ Sümsüle: Kadın ve kızların başlarındaki takkeye ve eşarba taktıkları süs eşyası

¹⁸ Çekelik: Evlenmeyen Türkmen kızlarının takke takıp kulaklarının önünden, yanağının üstünden sallanıp bırakılan süs eşyası

¹⁹ Şelpe: Türkmen kadın ve kızlarının bazı takılarının halka sıkıştırılan aşağı bölümü.

²⁰ Türkmenbaşı Saparmırat, **Ruhname**, II.cilt., Aşgabat 2004, s. 271.

2.1.2. Zergencilik (Kuyumculuk): Türkmençe’de altın, tılla, gızıl eş anlamlı kelimelerdir. Onlarla aynı anlamda kullanılan zer kelimesinin sözlüklerde “zenginlik, mal” gibi manaları da vardır. Onun yerine eş anlamları olan – altın, tılla, gızıl veya onlar gibi renk verilen iplik ve ondan yapılmış nakış, süs anlamları da kullanılmaktadır.²¹ Türkmen klasik edebiyatının sözlüğünde simu-zer, zeri-caparı, zeri-halıs gibi kelimelerle birlikte geldiğinde, “gümüş ve gızıl”; “saf altın, saf gızıl, katkısız altın”; “saf tılla, katkısız gızıl”²² gibi anlamlarda kullanılır. Halk arasında eskiden beri söylenen: “Ya zen yakar, ya zer” atasözü zer kelimesinin mal mülk, zenginlik anlamına örnek olabilir. Fizik alimi B. Orazgüliyev’in verdiği bilgiler de dikkat çekicidir: “Altının üç şekli var; gızıl (sarı), ak ve kara. Altının gızıl (sarı) görünüşü herkesçe malum, ona gızıl da denir. Ama altının ak görünüşüne tılla, karasına ise sovut denildiğini bilenler azdır. Sovut Arapça bir kelime olarak, siyah demektir.” Eğer bu bilgileri gerçeğe yakın kabul edersek, o zaman sadece altınla ilgili bir düşünceyi anlatmak için, üç kaynaktan: Türkmençe’den (altın, gızıl), Farsça’dan (zer, tılla) ve Arapça’dan (sovut) yararlandığımızı belirtebiliriz.

Resim-2 Altından yapılmış ve değerli taşlarla süslenmiş göğüslük

2.2. Türkmenistan’da Kuyumculuk Tarihi Gelişimi: Tarihi eserlerin ve ilmi kaynakların verdiği bilgiler, kuyumculuk sanatındaki değerli metallerin ve taşların çoğunun eski çağlarda da Türkmenlerin maddi ve manevi hayatında özel yerinin olduğunu anlamamıza yardımcı olur. Kuyumculuk sözlüğünün gelişmesiyle ilgili bilgiler; tarihi, arkeolojik, etnografik kaynaklarda yer almaktadır. S. Türkmenbaşı Ruhname’inde kuyumculuk tarihi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Kuyumculuk m.ö III-II bin yıllıklarda gerçek sanat seviyesine çıkmış ve gelişmeye başlamıştır. Ama kuyumculuğun ilk alametleri çok eski çağlarda, ilk çağdaki insanların avcılıkla uğraştığı zamanlarda oluşmuştur. Türkmen toprağında eski insanların konakları olan Cekel, Damdam çeşme yerlerinde en basit süs taşları bulundu. Ceytun’da yaşamış insanlar balıkkulakları²³ kadınların ve kızların süs takıları olarak kullanmışlardır”²⁴. Milli takılar sanat değerini koruyarak, zamanla gelişerek günümüze kadar gelmiş ve kuyumculuk sanatı, sadelikten, basitlikten mükemmelliğe ulaşmıştır.

Türkmenistan çevresinde yapılan arkeolojik kazılar, medeniyet tarihinin kuyumculuk alanında eski kalıntılarını ortaya çıkarmıştır. Bu arkeolojik kazılar sonucunda, M.Ö. I-III ve IV-V yüzyıla ait olan çeşitli takı parçaları bulundu. “Bir kadın heykelinin arkaya atılmış saçlarını ve beline taktığı kemerini şekillendiren bu sanat eserleri Yangaladaki (Gökdepe) eski mezarlıklardan bulunmuştur. Ayrıca, o civarlarda altından

²¹ Türkmen Dilinin Sözlüğü (TDS), age, s. 322.

²² Orazgüliyev B., **Kendisi Var da, İsmi Yok., Siyasi Mülakat**, Aşgabat 1991, s. 141.

²³ Balıkkulakları: Omurgasız canlıların kiminin vücudunda bulunan, avuç görünüşlü koruma örtüsü.

²⁴ Türkmenbaşı Saparmırat, age, s. 271.

yapılmış büyük bir küpenin bulunduğunu G.A. Pugaçenkova belirtir ve bu antikanın erkeklerin takısı olma ihtimali üzerinde durur.²⁵

Merv'den bulunan Selçuklar zamanına ait büyük altın bilezikleri, eski Nusay (Nisa)'dan bulunan padişah hazinesine ait altın, gümüş ve pirinç eşyalarının günümüze kadar gelen parçaları; küpe, balık şekli, m.ö II. yüzyıldan, m.s. II. yüzyıla kadar devam eden Parfiya imparatorluğu kuyumcularının ileri derecedeki becerilerini açığa çıkarır. Namazgadepe'de bulunmuş, "Bereket Tanrıçası"nın balçık şeklindeki çizgileri ve değişik izler çok eski çağlarda da kadın takılarına ve onların üzerindeki nakışlara önem verildiğinin göstergesidir.²⁶ Türkmen milli takılarının değişik tiplerini yapmak, nakışlarla süslemek ve değişik şekiller vermek, kuyumcudan özel bir dikkat ve incelik talep etmektedir. Farklı nakışların, olgun örneklerini işleyen Türkmen zergeleri, nakış sanatına önem vermişlerdir. G.İ Saurova: "Halk sanatında, özellikle de nakışlarının renk uyumunda, çiziminde ve işlenişinde; her halkın milli duyguları ve halk belleğine yerleşmiş sanatı, halkın güzelliğe ve zerafete olan meyli, arzu- istekleri, sevgi ve aşkları, ayan-beyan yansıttığı tartışılmazdır..."²⁷ diyerek, nakış sanatının geniş bir açılımını yapmıştır.

Ö. Berdiyev eski buluntular hakkında şöyle der: "Güney Türkmenistan'ın Köpetdağ ile Karakum'un güneyinde ... Ceytun'da, Çağılıtepe'de, Çobantepe'de ve diğer yerlerde tarihi öğrenmemize yardım edecek, farklı eşyalar ve kalıntılar bulundu. ... Garadepe araştırıldığında, pirinç devrine ait (m.ö. 3. bin yıllar) harika eşyalar çıktı. Bir bayan mezarında, çoğu alçıdan yapılmış 800 civarında boncuk bulundu. Fakat lazuritten²⁸, yakuttan²⁹ yapılmış boncuklara ve altından yapılmış boncuğa da rastlandı."³⁰ O devre ait buluntular analiz edildiğinde ise; taşa, kemiğe, şekil veren zanaatkârlar, istiridye kabuklarından, çeşitli taşlardan, hayvanın incik kemiğinden, boncuk, küpe, yüzük ve diğer süs eşyaları yaparak, o dönemin insanların sanat anlayışlarını ortaya çıkarmışlardır.

V. Masson: "Altindepe'de demirciler – bakırcılar, toplumda önemli bir mevkiye sahip olmuşlardır. Onlar bakırdan yaptıkları eşyalara sert kimyasallar katarak eritmişlerdir. Bu ise eşyalara ayrı bir güzellik katmıştır. Bronzdan ve eritilen madenlerden türlü eşyaları – silah, kap, süs takılarını- yapmışlardır."³¹ diye söylemektedir. Edindiğimiz bu malumatlardan, çeşitli metallerin ve madenlerin kuyumcu ustalarının elinde işlenerek, sağlam bir ev ve süs eşyasına döndüğünü görmemiz mümkündür.

Bu buluntular, Türkmenlerde kuyumculuk sanatının ortaya çıkması ve gelişmesi hakkında bilgiler vermektedir. Bilim insanlarının verdiği bilgilere göre, bu süs eşyalarının çoğu bayanlar için tasarlanmış takılardan oluşmaktadır. Onların arasında kolyelerin, küpelerin, yüzüklerin, bileziklerin olması, eski devirlerde kuyumculuk sanatına ait takıların süs için tasarlandığı ve bunların her birinin ayrı bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Arkeolojik araştırmalar sonucunda, Eski Marguş medeniyetini araştıran V. Sarianidi, Gonurdepe'de kadın mezarlarının aynen padişahların mezarları gibi yapıldığını belirtir. Araştırmacı, eski devirlerde bu topraklarda altın, gümüş, firuze ve lağıl³² taşlarının üretildiği hakkında değerli bilgiler elde edilmiştir. Köpetdağ'ın eteklerinde yerleşen Altindepe'den ve Eski Marguş'un başkenti olan Gonurtepe'den bulunan, altından yapılmış ve firuze taşı ile süslenmiş harika boğanın ve kurdun şekilleri m.ö. III. binli yıllara aittir. Y.V. Pruger'in belirttiğine göre: "Eski Mari'de bulunmuş taştan yapılan süs eşyalarının içinde, firuzeden

²⁵ Pugaçenkova G.A. i Yelkoviç L.E., **Oçerki Po İstorii İskustva Turkmenistana**, Aşgabat 1956, s.13.

²⁶ Türkmen Zergerçilik Sanatı Halkımızın Kalbinin Aynasıdır, Aşgabat 2003, s. 50-54.

²⁷ Saurova G.I., **Türkmenistan'ın Tarihi Eserleri**, № 2, Gündoğar Sungatının Medeniyeti , Aşgabat 1974, s.13.

²⁸ Lazurit: Soluk, mavi veya lacivert renkli orta değerli taş.

²⁹ Yakut: Mavi ya da yeşil renkli kıymetli taş.

³⁰ Berdiyev Ö., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, №1, Yer Arhiw, Sırlarını Ayan Edyar, TSSRYA, Aşgabat 1958, s. 27-28.

³¹ Masson V., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Mananın Gadımlığı, s.18.

³² Lağıl: Kırmızı renkli değerli taş, yakutun rengi koyu kırmızı olan biçimi.

yapılan eşyalar ve işlenmemiş 18 tane firuze parçası ayrı bir dikkat çeker... II-III. asırlara ait buluntular arasında altı adet boncuk ve firuze taşı yüzük çıkmıştır. V.M. Masson bunları XII. yüzyıla tarihlendirmektedir. Bu buluntular bir zamanlar Mari’de boncuk ve diğer eşyaları yapmak ve firuze taşı işlemek için kuyumcu imalathanesinin olduğunu gösterir.”³³

Arkeolojik araştırma sırasında Şehrislam’ın harabeliğinden üç tane takı bulunmuştur. Onlardan birisi üstü düz kesilmiş, armut şeklinde olan ve ön yüzüne gül ile nakış yapılmış bir parçadır. Ama, nakışlar arka yüzüne de geçmiştir. Buna benzer kolye ve apbasilere³⁴ Türkmen kadınında günümüzde de rastlanmaktadır. Bunlar gelinliklere, düğünde giyilen özel elbiselere dikilerek takılmaktadır. Diğer takı çeşidine ise, Türkmenler “sıtara” derler. Sıtara çabudun³⁵ yakasına ve takkeye takılmaktadır.

3. TÜRKMEN KÜLTÜRÜNDE TAKININ YERİ VE TÜRKMEN KADINI

3.1. Türkmen Kültüründe Takının Yeri:Türkmen takıları sanat yönünden mükemmelliği; çeşitlilik ve içerik bakımından ise farklılık arzeder. Yapımında, işlenişinde, adlandırılmasında, nakışlarında; halkın geçmişi, milli ve kültür özellikleri, ruh dünyası, dine bakış açısı, üreticilik kabiliyeti gösterir.

Eski Türkmenlerin hayatında ayrı bir yeri olan kuyumculuk sanatı kabile hayatıyla başlar. Halkın maddi durumunun iyileşmesi ve güzel görünme meylinin artması kuyumculuk sanatının gelişmesine katkı sağlamıştır. G.A. Pugaçenkova’nın belirttiği gibi: “Türkmenistan’ın şimdiki yerleşim alanlarında, Oğuzların yerleşiminden çok daha önceleri, usta zanaatçı ve sanatçılar kültürü oluşmuştur. Özellikle, seramik – nakış sanatı burada gelişmiştir. Bu kültürün, kuyumculuk sanatının gelişmesinde, büyük bir etkisinin olduğu şüphesizdir. Fakat aynı zamanda, Türkmen takılarının Oğuzlardan önce, Türkmenistan’da Anev veya Andronova kültürlerine ait olduğunu kabul etmek, Türkmen takılarını tamamiyle bilmediğimizi ve Oğuz kültüründen habersiz olduğumuzun bir göstergesi olurdu. Oğuz Türkmen takıları X. yüzyılın başında belirginleşmesine rağmen, Oğuz halklarının göçebe olarak yaşamaları ve savaşlar sebebiyle o dönemdeki takıların bir kısmı kaybolmuş ve kayıtlara geçmemiştir. Türkmen takılarının bölge özelliklerine göre farklılaşması, özellikle Oğuz kültürünün son dönemlerine ait olduğunu düşündürür. Oğuz Türkmen kabilelerinin o devirde farklı yerlere dağılmaları, birbirinden ayrı yaşamaları, takılarının da farklı yollarla gelişmesine sebep olmuştur”³⁶.

³³ Pruger Y.B., *Türkmenistanın Yadigarlıkları*, Marı Biruzası, Aşgabat 1970, s. 12.

³⁴ Apbasi: Kadın gömleğinin önüne takılan yaprak gibi yassı, gümüşten yapılan süs eşyası, takı, pul.

³⁵ Çabut: Kadınların üstlerine giydikleri ya da başlarına attıkları bir tür ince giysi.

³⁶ Pugaçenkovo G.A., *İskustvo Turkmenistana*, Moskova 1967, s.21.

Resim-3 Türkmen kadını ve takıları

Türkmen Dilinde bulunan kuyumculuk terimlerinin çoğu, eskiden-günümüze ses (fonetik) ve mana (semantik) biçimini değiştirmeden, kuyumculuğa ait terimler listesinde yer almaktadır. Altın, gümüş, zer, boncuk, sandal³⁷, makas, biçki, tumar (nazarlık), çanga, yüzük, hızma³⁸ (halka) kaş, düğme, şelpe, küpe, kekik, firuze, lağıl ve bakır ile nikelin karışımından oluşan metal teli örnek olarak verebiliriz. Türk lehçelerinde çok yaygın olan ve kuyumculuk sözlüğüne yerleşen altın, gızıl, yüzük, bukav, bilezik, sadap, boyuntovuk, ısırğa gibi kelimelerin ortaya çıkması ve kuyumculuk sözlüğüne girmesi hakkındaki değerli tarihi ve ilmi bilgilerin çoğunu G. Kıyasova'nın "Zergerçilik Sözlüğü" adlı eserinde görebiliriz.

Kuyumculuk sanatında kullanılan değerli metallerin, taşların isimlerinin birçoğu Türkmençe'de insan adları – özel isimler olarak da kullanılmaktadır. Bu yolla Gevher, Altın, Tılla, Mihenk, Gümüş, Mercan, Sadap, Pövrize, Almaz (elmas), Dürsultan, Zerkakıl gibi onlarca özel isim meydana gelmiş ve günümüzde de bazıları kullanılmaktadır.

3.2. Türkmen Takılarındaki Motifler: Türkmenlerin çok eski zamanda kullanmaya başladığı takıların nakışlarında rastlanan motifler; hayvanlar ve bitkiler dünyasından, ayrıca gök cisimlerinden alınmış şekiller, geçmişteki atalarımızın dini inançlarının ve toplumun dünya görüşlerini yansıtmaktadır. İncelenen takılarda: Heykel, asık,³⁹ gülyaka (broş), göncük⁴⁰, bukağı (gümüş kolye, pranga) gibi zinetlerin bazılarının yüzündeki epnek, islimi⁴¹, çubuk, buğday, tavşan kelle gibi onlarca nakışlarda, ilginç çizgilerde ve basit olmayan şekillerde belli bir tarihi anıyı, sembolik anlamı, halkın inancının izlerini görmek mümkündür.

Güzel işlenmiş metallerin bazılarında ördeklerin, sülünlerin, güvercinlerin şekillerine rastlanır. Kuşları şekillendirmenin Orta Asya halklarının mitolojileri ile ilgili olduğunu tahmin edebiliriz. Yaygın inanişâ göre,

³⁷ Sandal: Gümüşçülerin, üzerinde metal ezme, inceltme, sivirtme için kullandıkları çelik alet.

³⁸ Hızma: Türkmenler buruna takılan ve değerli taşlardan yapılan halkaya derler. Özellikle Irak Türkmenleri arasında altın hızma meşhur bir hoyrattır. Burada ilk dörtlüğüne yer vermek istiyorum. Altın hızma mülayim/ Seni haktan dileyim/ Yaz günü temmuz tabag/ Sen terle men söyleyim. Şakir Sabır Ziraatçı (1961). **Hoyratlarımızda Toy**, İstanbul: Kardeşlik Y 1 Sayı:6,

³⁹ Asık: Kadınların saçlarına taktıkları gümüş ziynet eşyası.

⁴⁰ Göncük: Kadınların gömleklerinin üstünden taktıkları ucu halkalı süs eşyası

⁴¹ İslimi: Altın suyuyla kaplanan nakış.

iyi kuşlar insanlara iyilik ve baht getirir⁴². Takılar dünya sanat hazinesine katılan milli bir değer olmakla birlikte, onun yüzündeki çizgiler ve semboller ilim dünyası için kaynak niteliğindedir. Örnek olarak tarihçi A. Gubayev'in şu sözleri yeterlidir: "Bayramali'nin yakınından bulunmuş gemmalar-mühürleri, arkeologların büyük heyecanla gözlemledikleri bir gerçektir. Onlardan birinin yüzünü oyarak, "sembol" yapmışlardır. Diğer buluntularda; insan, aslan, ayı, ceylan, at, sığır, kuş, bitki şekilleri vardır. Köpeğin sadık ve cana yakın tasvirine değişik halkların sanatında da rastlanır: İran rivayetlerinde köpek-kuş, Oset'in eserinde kanatlı köpek ve Türkmen halk eserinde de köpek vardır. -Başına iş geldiğinde ve yalnız kaldığında, köpek vefasız dosttan vefalıdır- anlamındaki atasözü Türkmenler arasında yaygındır. Birçok gemmalarda -mühürlerde horoz şeklinin yapılması da rastgele değildir. Horoz iyiliğin sembolü sayılmıştır. O kuvvetli -bereketli sabahın yaklaştığını haber verir. Koç ise uğurun, zaferin sembolü olmuştur."⁴³ Takılara nakşedilen hayvan ve bitki dünyasından alınmış şekillerin arkasında, Türkmen halkının inanış ve düşünce zenginliği yatmaktadır. Çünkü Türkmenlerde kuşlara olan sevgi, Oğuz Han'ın kavmine bıraktığı inancı anlatır. Bu inançlar Türkmen halkının bütün nakışlarına sinmiştir. Sembol olan kuşlar belli kurallar dahilinde şekillendirilmiştir. Hayvanların ve kuşların şekillerinde zamanla bazı değişiklikler göze çarpar. Ama temeldeki bakış, mana değişmemiş ve saklanarak günümüze gelmiştir.

3.3. Türkmen kadınının kullandığı bazı takı çeşitleri: Türkmenlerin önem verdiği değerlerinin başında aile ve soy bağı gelir. Ataerkil aile tipine sahip olan Türkmenlerde, söz hakkına sahip olan kişi en yaşlı erkek ve sonrasında en yaşlı kadındır. Türkmen toplumunda kadın sadece anne değil, evin direği, beyin yardımcısı, çocukların ilk öğretmeni ve terbiyecisi, yaşlıların destekçisi ve bakıcısıdır. Ailenin yaşadığı, acı ve mutluluğun paylaşıldığı ev de Türkmen toplumunda kutsal sayılmış ve en güzel şekilde maddi-manevi donatılmıştır.

A- Apbasi: Bu terimin semantik gelişmesi farklıdır. O bir zamanlar para birimi olarak kullanmış ise de sonra Türkmençe'de bayanların elbisesinin ön tarafına takılan süs olarak kullanılmaya başlanmıştır."⁴⁴ S. Türkmenbaşı'nın Ruhname'sindeki şu ifadeden: "Türkmenlerin kanında, ruhunda, kalbinde büyük bir mesuliyet duygusu vardır: Amir ol, memur ol, çiftçi ol, evliya ol, çoban ol, er ol, komutan ol, ne olursan ol farketmez, her şeyden önce Bağımsızlık zamanının en iyi insanı olmalısın. İyi insan olmazsan bu dünyada yaptığın işlerin hepsi nafiye (bir apbasi)"⁴⁵ Apbasi kelimesinin anlamını daha iyi anlayabiliyoruz.

B- Akmanat: Türkmen dilinin Yomut şivesinin batı ağzında gelinliklerin ön kısmına, kız elbiselerinin yeneine takılan takıların bir şekline akmanat denir.⁴⁶ Bu takının apbasi ile genel özellikleri benzerlikler göstermektedir. Çünkü, değişik kaynaklarda gümüşten yapılmış paralara ak para denilir.

C- Asık: Kadınların saçlarına taktıkları gümüş ziynet eşyası.

D- Çapraz çanga: Kadınların elbise yakalarına astıkları veya taktıkları değerli taşlarla bezenmiş yaka takısı.

E- Göncük, gülyaka (broş): Kadınların gömleklerinin üstünden taktıkları ucu halkalı değerli taşlarla bezenmiş, özellikle altından yapılmış olan süs eşyası

⁴²Hocageldiyev A., Atagarriyev Y., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Sesli Metal Sungatı, Aşgabat. (1972), s. 29-32.

⁴³Gubayev A., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Sasanid Gemmalar, Aşgabat 1967, No: 3, s. 26.

⁴⁴Budagov R.A., **İstoriya Slov V İstorii Obşestva**, Moskva: Prosveçeniye 1971.

⁴⁵Türkmenbaşı Saparmırat, **Ruhnama**, Aşgabat 2001, s. 297-298.

⁴⁶Arazgulyev S. ve Komisyon, **Türkmen Dilinin Kısa Dialektik Sözlüğü**, İlim Neşriyat, Aşgabat 1977, s. 19.

F- Sümsüle: Türkmen hanımlarının takgelerine taktığı süs takılarının biri de sümsüledir. Sarık ağzında o sinsile, Hasar ağzında silsile şeklinde söylenmektedir. Sümsülenin özellikleri hakkındaki bilgileri G. Atayev'in sözlüğünden⁴⁷ bulabiliriz. Sümsüle aslında Arapça'dan gelmiş bir kelimedir. O ilk başta zincir gibi birbirine bağlanıp giden dağ uçurumlarını anlatmıştır. Bu kelime o anlamıyla eski devirde Farsça'ya da yaklaşmıştır. Bu dillerde o salsale gibi söylenmektedir.⁴⁸

G- Şaylı tahya: Türkmen gelinin gümüşlerle süslenmiş "şaylı tahya" başlığı, efsanevî Amazonların savaşlarda taktıkları başlığı hatırlatmakla birlikte, el işlemleri, gümüş takıları ve renk cümbüşü ile harika bir görünüme sahiptir.

Böylece, Türkmen gelin kızlarının ve kadınlarının vazgeçilmezi olan takılar ve kuyumculuk sanatındaki zarif motifler; Türkmen inanç şekillerini, halkın kültür ve sanat yapısını gösteren tarihi birer vesika hüvviyetine kavuşmuştur.

4. Sonuç

Arkeolojik buluntular gösteriyor ki, Türkmenlerin kuyumculuk sanatı diğer halkları da etkilemiştir. Türkmen halkının kuyumculuk sanatının oluşumu ve gelişmesini gösteren yeterince tarihi, arkeolojik ve etnografik bilgi mevcuttur. Bu bilgiler, Türkmen dilinin sözlük hazinesindeki kuyumculuk terimlerinin temelini çok eski devirlerde atıldığına işaret eder. Türkmenlerin kuyumculuk sanatı sadece özel bir beceri değil; Türkmenlerin dünyaya bakışının ve zanaatkarlığının da bir göstergesi olmuştur. Bu sanatın temsilcileri olan kuyumcular, alçak gönüllükten ve iyi niyetten dolayı, yaptıkları çeşitli takılara kendi isimlerini, mühürlerini ve hatta takının yapıldığı tarihi koymadıkları görülmüştür. Onlar yaptıkları takıları, bir kadına bağışlamışlar ve onun sadece o kadına ait olmasını istemişlerdir. Türkmenlerde bu durum, gümüş – altın takıların anadan kızına geçmesi, halkın arasında adet olarak yerleşmiştir. Türkmenler arasında söylenen: "Alemde bir tek kadın yaşamaya devam etse, kuyumcunun bu ince sanatı hiç bir zaman yitip kaybolmaz" sözü, bu sanatın günümüze bakan yönü olmuştur.

Geleneksel kültür anlayışının hakim olduğu bir medeniyete sahip olan Türkmen toplumunda, geçmişten günümüze kültürün taşıyıcısı olan yaşullara (yaşlılara), kök boyalarıyla işlenen el emeği göz nuru Türkmen halılarına, ahal teke atlarına, Türkmen milli oyunlarına ve milli giyimlerine, konuklara ikram edilen Türkmen pilavına ve yemeklerine, şay-sep diye adlandırılan genellikle gümüşten ve değerli taşlardan yapılan Türkmen takılarına, bahşilerin dutar eşliğinde söylediği halk ezgilerine, aileye ve aile içi değerlere büyük önem verildiği görülmektedir. Kültürü benimsetmek ve yaygınlaşmasına sağlamak için halı müzesi, buğday müzesi ve sergi salonları kurulmaktadır. Bedev, kavun, su, hasıla, bayramları ve diğer milli bayramlarda ve toylarda kültürel değerler ve milli gelenekler yansıtılarak, sosyo-kültürel yapıyla birlikte dil ve edebiyat yaşatılmaktadır. Kültürün bir parçası olan takılar ve asıl taşıyıcısı olan Türkmen kadınlarının sosyal yapıdaki yeri taktığı takının niteliği ve çeşidiyle belirlenmektedir.

Kaynaklar

📖 KRIVOROTOVA A., **Narodnoye Hozyaystvo Turkmenskoi SSR za 70 let**, İzdatelstwo Turkmenistan, Aşgabat.

⁴⁷ Atayev G., **Türkmen Dilinin Hünhermentçilik Leksikasının Sözlüğü**, İlim Neşriyat, Aşgabat, 1982, s. 75.

⁴⁸ Övezov A., **Türkmen Edebi Dilinden Alınma Sözcüklerin Kullanılışı**, İlim Neşriyat, Aşgabat 1998, s. 72.

- AMANSARIYEV C. Ve GULMANOV G., **Linguistik Terimlerin Rusça-Türkmençe El Kitabı**, Aşgabat 1981.
- ARAZGULIYEV S. ve Komisyon, **Türkmen Dilinin Kısa Dialektik Sözlüğü**, İlim Neşriyat, Aşgabat 1977.
- ATAYEV G., **Türkmen Dilinin Hünermençilik Leksikasının Sözlüğü**, İlim Neşriyat, Aşgabat 1982.
- BERDIYEV Ö., **Türkmenistanın Yadigarlikleri.**, №1, Yer Arhiw, Sırlarını Ayan Edyar, TSSRYA, Aşgabat 1958.
- BM, Türkmenistanın Garaşsyzlygynyn 10 yyllygyna bagyşlanyar, **Ayallaryn yagdayy barada hasabat 2000-nji yyl**, Aşgabat 2001.
- BUDAGOV R.A., **İstoriya Slov V İstorii Obşestva**, Prosveçeniye, Moskva 1971.
- DINC Ahmet ve ÇAKIR Ramazan, **Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi**, Ayrıkotu Yayınevi, İstanbul 2008.
- Gadimi Türkmen Sözlüğü** (GTS), Nauka, Leningrad 1969.
- GUBAYEV A., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Sasanid Gemmalar, No: 3, Aşgabat 1967.
- HOCAGELDIYEV A. ve ATAGARRIYEV Y., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Sesli Metal Sungatı, Aşgabat 1972.
- İzdatelstwo Gosudarestvennyy Komitet Turkmenskoi SSR po statistike, **Turkmenistan v zifrah v 1990 g**, Aşgabat 1991.
- KADIROV Ş.H, **Harodonaseleniye Turkmenistana: Istoriya i Sovremennost**, İzdatelstwo ilim, Aşgabat 1986.
- MASSON V., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Mananın Gadımılığı.
- National Institute of the State Statistics and Information of Turkmenistan, **Statistical Yearbook of Türkmenistan 1998**, Aşgabat 1999.
- National Institute of the State Statistics and Information of Turkmenistan, **Statistical Yearbook of Turkmenistan 2000-2006**, Aşgabat 2007.
- ORAZGULIYEV B., **Kendisi Var da, İsmi Yok.**, Siyasi Mülakat. Aşgabat 1991.
- ÖVEZOV A., **Türkmen Edebi Dilinden Alınma Sözlere Kullanılışı**, İlim Neşriyat, Aşgabat 1998.
- PRUGER Y.B., **Türkmenistanın Yadigarlikleri**, Marı Biruzası, Aşgabat 1970.
- PUGAÇENKOVA G.A. ve Yelkoviç L.E. **Oçerki Po İstorii İskustva Turkmenistana.**, Aşgabat 1956.
- PUGAÇENKOVA G.A. **İskustvo Turkmenistana**, Moskova 1967.
- RADLOV V., **Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy**, II. Cilt, Sankt-Petersburg 1899.
- ZİRAATÇI Şakir Sabır, **Hoyratlarımızda Toy**, Kardeşlik Y 1 Sayı:6, İstanbul 1961.
- SAUROVA G.I., **Türkmenistan'ın Tarihi Eserleri**, Gündoğar Sungatının Medeniyeti, 1974.
- TATLILIOĞLU Durmuş, **Din Sosyolojisi Açısından Türkmen Ailesi ve Kuruluşu Düğün Nikah ve Boşanma**, Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı: 9-10, İstanbul 2008.

- 📖 **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan SSR İlimler Akademisi Neşirleri, Aşgabat 1962.
- 📖 **Türkmen Zergerçilik Sanatı Halkımızın Kalbinin Aynasıdır**, Aşgabat 2003.
- 📖 TÜRKMENBAŞI Saparmırat, **Ruhnama**, I. cilt, Türkmen Devlet Neşirleri, Aşgabat 2001.
- 📖 TÜRKMENBAŞI Saparmırat, **Ruhname**, II.cilt, Türkmen Devlet Neşirleri, Aşgabat 2004.
- 📖 UNDP, **National Human Development Report Türkmenistan 1999**, Aşgabat 1999.
- 📖 UNDP, **Türkmenistan Human Developmnt Report 1997**, Aşgabat 1999.